

pozbawieni tego, co ich wspomaga. Nadwyżka należy się temu rejonowi, z którego pochodzi i jest dla tych, którzy jej najbardziej potrzebują. Nie będę was zamykał w miastach nadgranicznych ani nie będę buntował waszych krewnych przeciwko wam. Nie zamknę przed wami swoich drzwi, by mocny pożerał słabego. Nie odbiorę waszym krainom należnej od innowierców dzizji ani nie będę ograniczał ich – innowierców – liczby. Co miesiąc należą się wam ode mnie wynagrodzenia i płace, by życie pośród muzułmanów było pełne dobrobytu, by ten, kto jest najdalej ode mnie, miał się jak ten, który jest najbliżej mnie. Jeżeli nie dotrzymam słowa, to możecie mnie usunąć, chyba że wezwiecie mnie do wyrażenia skruchy, a ja wyrażę skruchę, którą wy przyjmiecie. A jeśli znajdziecie kogoś znanego z dobroci (*ṣalāh*), kto wam od siebie da to samo, co ja wam daję i będziecie chcieli mu złożyć hołd, to wówczas ja będę pierwszy, który mu złoży hołd i okaże mu posłuszeństwo.

Zgromadzeni ludzie!

Nie ma posłuszeństwa, jeżeli stworzenie Boskie sprzeciwia się Stwórcy, nie ma dotrzymywania słowa w łamaniu obietnic. Posłuszeństwo jest posłuszeństwem Boga. Bądźcie mu [władcy] posłuszni tak, jak należy być posłusznym Bogu, póki on będzie posłuszny Bogu. A jeśli zbuntuje się przeciw Bogu i nawoływał będzie do nieposłuszeństwa, to można mu być nieposłusznym i go zabić.

To powiadam i proszę Boga o zmiłowania dla siebie i dla was.

Podbój Afryki Północnej

Afryka Północna znalazła się pod panowaniem bizantyńskim od roku 533/534, gdy cesarz Justynian I odzyskał ją od cesarstwa zachodniorzymskiego i uwolnił spod panowania Wandali. Stolicą stała się

Kartagina, która za cesarza Maurycjusza (zm. 602) stała się głównym miastem północnej Afryki – stolicą afrykańskiego egzarchatu¹⁷¹.

Tymczasem, już za panowania Herakliusza (610–641), po ostatecznym zdobyciu Aleksandrii w 644 roku armie arabskie ruszyły na zachód. Najpierw podbito Libię, a potem Ifriqiję, czyli dzisiejszą Tunezję¹⁷². Tam Arabowie pod wodzą ‘Uqby Ibn Nāfi’a napotkali silny opór miejscowej ludności: Berberów. W Ifriqijji doszło do masowego antyarabskiego powstania berberskiego pod wodzą Kusajli. Powstańcy sprzymierzeni z Bizantyńczykami pokonali w 683 r. Arabów. Zginął ‘Uqba Ibn Nāfi’. Kusajla opanował Al-Qajrawān, ale w 688 zginął w walce z wojskami Umajjadów. Berberzy nie dali za wygraną: zjednoczyli się pod wodzą słynnej i legendarnej „królowej Berberów” – Al-Kāhiny. A tymczasem Arabowie nasilili swoje ataki, by ostatecznie pod wodzą Ḥassāna Ibn an-Nu‘māna zdobyć Kartaginę w 698 r. Po raz kolejny spełniło się życzenie Katona Starszego: *ceterum censeo Karthaginem esse delendam*.¹⁷³

Zdobywanie Afryki Północnej i marsz w kierunku Atlantyku trwało ponad pięćdziesiąt lat.¹⁷⁴

Ḥassān Ibn an-Nu‘mān i Al-Kāhina

Ḥassān Ibn an-Nu‘mān (zm. 703) utrwalił arabskie panowanie we wschodnim Maghrebie. Pierwsze podboje Arabów pod wodzą ‘Uqby

¹⁷¹ Egzarchatem (od greckiego ἑξαρχος) nazywano zachodnie prowincje imperium bizantyńskiego: Rawennę (do 727 r.) i Kartaginę.

¹⁷² Podbojowi Libii i dalszym obszarom Północnej Afryki poświęcona jest monografia V. Christidesa, *Byzantine Libya and the March of the Arabs towards the West of North Africa*, Oxford 2000.

¹⁷³ A poza tym Kartaginę i tak trzeba zniszczyć – powiadał Katon Starszy (149 p.n.e.). Δοκεῖ δὲ μοι καὶ Καρχηδὼνα μὴ εἶναι według Plutarcha.

¹⁷⁴ Niedawno ukazał się w tłumaczeniu na język francuski obszerny dwujęzyczny zbiór tekstów historyków arabskich o podbojach w Afryce Północnej: Anis Mkacher et Mohamed Benabbès, *La conquête arabe de l’Afrique romaine. Anthologie de textes arabes Arabe-Français*, Paris 2020.

Ibn Nāfi'a skończyły się niepowodzeniem. Ḥassān też miał kłopoty. Najpierw zajął Kartaginę w 695, ale zaraz ją utracił. Wrócił do Kartaginy po walkach z Al-Kāhina i zniszczył miasto w 698 roku.

Wydarzeniem kończącym się wieku VII w Afryce Północnej było powstanie Berberki zwanej Al-Kāhina „Wróżka”. Nazywana też z berberska Dihjā – Gazela. Wzmianki o niej znajdują się u Ibn 'Abd al-Ḥakama, a na wcześniejszego Al-Wāqidięgo powołuje się Al-Balādhurī i Ibn al-Athīr. Ibn Chaldūn w „Historii” przedstawia kontekst historyczny.

Walka z Al-Kāhina

[Ibn 'Abd al-Ḥakam, oprac. Torrey, s. 200–201]

Następnie namiestnikiem (wālim) Maghrebu został Ḥassān Ibn an-Nu'mān. Wyznaczył go na to stanowisko 'Abd al-Malik Ibn Marwān w roku 63 (682-683 A.D.). Wyruszył z wielkim wojskiem i przybył do Trypolisu. Zgromadzili się tam wszyscy, którzy wyszli z Afryki i Trypolisu. Na czele postawił Muḥammada Ibn Abī Bukajra, Hilāla Ibn Tharwāna al-Lawātiego i Zuhajra Ibn Qajsa. Podbił kraj i wziął wielkie łupy wojenne. Wyruszył na Kartaginę, w której przybywali Bizantyńczycy. Udało mu się pokonać tam jedynie niewielu najsłabszych. Wyruszył dalej przeciw Al-Kāhinie, w owym czasie królowej Berberów, która podbiła większość Ifrīqijji. Starł się z nią nad rzeką, która dzisiaj się nazywa Nahr al-Balā'. Walka była zażarta. Al-Kāhina go pokonała i zabiła jego żołnierzy, wzięła do niewoli osiemdziesięciu. Ḥassān umknął do Trypolisu i zatrzymał się w zamkach w rejonie Barqi, które nazwano zamkami Ḥassāna. Zarządzenie powierzył Ifrīqijjā Abū Šulḥowi. Natomiast Trypolis, Lūbijja (Libia) i Marāqijja po Adždābijję podlegały Ḥassānowi.

Al-Kāhina łagodnie potraktowała jeńców. Odesłała ich z wyjątkiem jednego człowieka z plemienia 'Abs imieniem Chālid Ibn Jazīd. Usynowała go i pozostał z nią. Ḥassān posłał do Chālida wysłannika. Gdy posłaniec przybył do Chālida, powiedział:

– Ḥassān pyta cię, czy coś ci przeszkadza, byś nam przysłał pismo z wiadomością o Al-Kāhinie?

Chālid Ibn Jazīd wysłał więc pismo, które włożył do upieczonego w popiele chleba i przekazał posłańcowi. Gdyby ktoś zobaczył chleb, uznałby że to jego prowiant.

Zjawiała się Al-Kāhina, mówiąc:

– Synowie! W tym, co jedzą ludzie, jest wasza zguba. – i powtórzyła. A posłaniec wyruszył w drogę i przybył do Ḥassāna z listem zawierającym informacje, których potrzebował. Potem Chālid znów napisał list do Ḥassāna. W łęku siodła posłaniec wykonał skrytkę, do której włożył list. Zakrył ją i wyrównał, by skryć list. Al-Kāhina znów wyszła, mówiąc:

– Synowie! Wasza zguba znajduje się w martwych roślinach ziemi.
– O powtórzyła.

Posłaniec wyruszył w drogę i przybył do Ḥassāna. Ḥassān zgromadził swoich towarzyszy i wyruszył przeciwko niej. Kiedy zjawił się przed nią. Wyszła do niego z rozpuszczonymi włosami, mówiąc:

– Synowie! Spójrzcie na niebo! Co tam widzicie?

– Widzimy jakieś czerwone chmury. – odparli.

– Nie, na Boga! Jest to kurz spod kopyt koni Arabów.

A potem zwróciła się do Chālida Ibn Jazīda:

– Usynowiłam cię tylko po to, by mnie zabito w dzień taki jak dzisiejszy. Powierzam ci dobro tych dwóch swoich braci.

– Obawiam się – rzekł – że jeśli prawdą jest to, co mówisz, to oni nie przetrwają.

– Ależ skąd! – odparła – Jeden z nich stanie się wśród Arabów potężniejszy niż ktokolwiek inny. Ruszaj więc i uzyskaj dla nich obu rękojmię bezpieczeństwa.

Chālid wyruszył. Spotkał się z Ḥassānem. Przekazał mu, co Al-Kāhina mu powiedziała. Uzyskał dla jej synów rękojmię bezpieczeństwa.

Z Ḥassānem była grupa Berberów z plemienia Butr. Ḥassān wyznaczył starszego z synów Al-Kāhiny na ich przywódcę i swojego bezpośredniego podwładnego. Potem ze swoimi ludźmi Ḥassān udał się do Al-Kāhiny. Spotkał się z nią u podnóża góry i tam została zabity i wszyscy, którzy z nią byli. To miejsce nazwano Źródłem Al-Kāhiny. To było miejsce, gdzie zabito Al-Kāhinę.

[Al-Balādhurī, *Futūḥ al-buldān*, wyd. cyt., s. 230:]

Wtedy (‘Abd al-‘Azīz¹⁷⁵) wyznaczył Ḥassāna Ibn an-Nu‘māna, a ten zaatakował Al-Kāhinę, królową Berberów, ale ona go pokonała. Udał się do zamków warownych na terenie Barqi i ta się zatrzymał. Potem Ḥassān zaatakował Al-Kāhinę po raz drugi. Zabił ją, wziął do niewoli berberskich jeńców, których wysłał ‘Abd al-‘Azīzowi. Poeta Abū Miḥdżan Nuşajb¹⁷⁶ miał powiedzieć: „W domu ‘Abd al-‘Azīza zobaczyłem berberskich jeńców mających najpiękniejsze twarze, jakie kiedykolwiek widziałem.”

[Ibn Chaldūn, *Tārīḥ*, t. VII, s. 12-13:]

Opowieść o Al-Kāhinie i jej rodzie Dżarāwa z plemienia Zanāta oraz o ich roli podczas podbojów muzułmańskich

Ten berberski lud był w Ifrīqijji i Maghrebie bardzo silny i liczny. Byli podporządkowani Frankom z miast ale zachowywali własność terenów poza miastami. Udzielali pomocy Frankom ilekroć ci tego od nich

¹⁷⁵ Brat kalifa ‘Abd al-Malika, namiestnik w Egipcie.

¹⁷⁶ Abū Miḥdżan Nuşajb Ibn Rabāḥ (zm. 726) poeta, był klientem – maulą – ‘Abd al-‘Azīza.

żądali. Kiedy muzułmanie wysłali swoje wojska na podbój Ifrīqījji, Dżarāwa wspierali Grzegorza w jego walce z muzułmanami, póki muzułmanie go nie zabili. Wtedy się rozproszyli, ich dowództwo rozpadło. Odtąd w Ifrīqījji nie było już miejsca, gdzie zjednoczeni Berberzy spotkaliby się z dokonującymi najazdów muzułmanami. Teraz każde plemię berber-skie na swoim terenie i w swojej ojczyźnie wraz z Frankami, którzy stanęli po ich stronie.

Kiedy muzułmanie zajęci byli wojną między ‘Alim a Mu‘āwīją, zaniedbali sprawę Ifrīqījji, Kiedy jednak nastął „Rok Wspólnoty”¹⁷⁷, Mu‘āwīja wyznaczył namiestnikiem w Ifrīqījji ‘Uqbę Ibn Nāfi‘a al-Fihriego. Był on surowy w Maghrebie w swoim drugim namiestnictwie. Dotarł do As-Sūsū¹⁷⁸, a w drodze powrotnej zginął w Az-Zābie¹⁷⁹. Wtedy to za kalifa ‘Abd al-Malika Ibn Marwāna na Berberów zgromadzonych pod dowództwem Kusajli, wodza rodu Auraba, ruszył Zuhajr Ibn Qajs al-Balawi. Kusajla go pokonał, zajął Al-Qajrawān i przegnał muzułmanów z Ifrīqījji.

Następnie ‘Abd al-Malik wysłał Hassāna Ibn an-Nu‘māna na czele wojsk muzułmańskich. Pokonali Berberów, zabili Kusajlę, odzyskali Al-Qajrawān Kartaginę i Ifrīqījję. Franków i Rzymian (Bizantyńczyków) przegnali na Sycylię i do Andaluzji, a władza berberska rozproszyła się między plemiona. Zanāta byli największym plemieniem berberskich i najliczniejszym pod względem liczby rodów. Ojczyznę rodu Dżarāwa były góry Aurās. Byli potomkami Karāw Ibn ad-Dajrat Ibn Dżānā. Na ich czele stała Al-Kāhina Dihjā córka Ibn Nī‘āna Ibn Baru Ibn Mişkasari Ibn Afrad Ibn Waşilā Ibn Dżarāw. Miała ona trzech synów, którzy odziedziczyli przywództwo nad ich rodem.

¹⁷⁷ Rok Wspólnoty (‘Ām al-Dżāmi‘a) – tak nazwano rok 41 (660–661), w którym Al-Ḥasan zrzekł się kalifatu na rzecz Mu‘āwīji.

¹⁷⁸ Rejon w Maroku.

¹⁷⁹ W roku 683 ‘Uqba poniósł śmierć w bitwie z Kusajlą w górach Aurāsu w rejonie zwanym Az-Zāb (dzisiejsza Algieria).

Hānī Ibn Bakūr aḏ-Ḍarīsī twierdzi, że panowała nad nimi trzydzieści pięć lat. A żyła lat sto dwadzieścia siedem.

‘Uqbę Ibn Nāfi’a zabili Berberzy Tahūdā nakłonieni do tego przez Al-Kāhinę, o czym muzułmanie wiedzieli. Stało się to na równinie leżącej na południe od gór Aurās. Gdy zabito Kusajłę, Berberzy się zgromadzili i przyszedli do Al-Kāhiny w jej twierdzy w górach Aurās. Wokół niej skupili się Banū Jafran, przebywające w Ifrīqijji plemiona Zanātów i Al-Butrów. Stoczyła z muzułmanami bitwę na równinie przed swoją górą. Zostali pokonani. Ruszyła za nimi wszystkimi siłami i wyгнаła ich z Ifrīqijji, Ḥassān dotarł do Barqi i pozostał do czasu, aż przybyło wsparcie od ‘Abd al-Malika. W roku 74 (693) wyruszył przeciwko Al-Kāhinie, rozbił jej wojska, pokonał je i zabił Al-Kāhinę. Siłą zdobył Aurās, zabijając sto tysięcy wojowników.

Al-Kāhina miała dwóch synów¹⁸⁰, którzy przeszli do Ḥassāna za zgodą ich matki, która przystała na ich islam, uzyskała zgodę plemienia Dżarāwa i tych, którzy się u nich schronili w Aurāsie.

Następnie ich siły osłabły i zniknęli: Dżarāwa wchłonęły inne plemiona berberskie. Na wybrzeżu koło Malili (Mellili) osiadł jeden z ich rodów. Zyskał on uznanie wśród tamtejszych sąsiadów. To tam w początkach czwartego wieku zbiegł Ibn Abī al-‘Ajsz pokonany i pozbawiony władzy przez Mūsę Ibn Abī al-‘Āfiję, o ile sobie przypominam. Ibn Abī al-‘Ajsz osiedlił się tam i zbudował twierdzę, później zniszczoną. Pozostałości rodu Dżarāwa przetrwały tam do dzisiaj wśród tamtejszych rodów plemienia Ghamāra.

Jak wynika z przedstawionych tu – wybranych – źródeł szczegóły ostatnich lat panowania Al-Kāhiny w Ifrīqijji są pełne kontrowersji. Podawane są różne miejsca jej śmierci. Cytowana wersja Ibn Chaldūna, choć przekonująca, nie musi być prawdziwa. Nie ulega wątpliwości, że

¹⁸⁰ Wyżej była mowa o trzech. W innych źródłach (u Ibn ‘Abd al-Ḥakama, zob. wyżej) mówi się o przybranym synu pochodzącym spośród jeńców arabskich.

w początkach VIII wieku Arabowie rozgromili Berberów, a ci przyjęli islam i włączyli się w podboje w Maghrebie.

Arabska Hiszpanii/Andaluzja

W 711 r. wojska pod wodzą Berbera Ȧriqa przeprowiły się przez cieśninę łączącą Afrykę z Europą na Półwysep Iberyjski i rozpoczęły podbój Europy. Zapewne strategicznym celem kalifów umajjadzkich było dotarcie do Bizancjum od zachodu wzdłuż północnych wybrzeży Morza Śródziemnego. Po pierwszych obiecujących sukcesach w wojnie z Bizancjum walki utknęły w martwym punkcie. Zdecydowano więc o przerzuceniu wojsk na zachód Afryki, a potem w kierunku Europy.

Arabska literatura poświęcona podbojowi arabskiemu jest obszerna i zróżnicowana. Zarówno we wczesnych jak i późnych źródłach omawiane są fakty, ale nie brak też fantastycznych opowieści, być może będących co najwyżej dalekim echem faktów. Jak chociażby opowieść o stole Salomona – stały element dziejów andaluzyjskich śródziemnomorskich.¹⁸¹

Również europejskie źródła poświęcają wiele uwagi dziejom arabskiej Hiszpanii i walkom z Saracenami. To przede wszystkim liczne kroniki: „Kronika roku 754, „Kronika z Moissac i Aniane”. Ciekawa jest „Kronika Maura Ar-Raziego” (*Crónica do Mouro Rasis*) znana z XIV-wiecznego przekładu na język portugalski. Oryginał kroniki powstałej w połowie X wieku nie zachował się, wiadomo jedynie, że nosił tytuł *Achbār mulūk al-Andalus* – „Dzieje królów Andaluzji”.

¹⁸¹ Najnowsze opracowanie o toposie stołu Salomona: Allegra Iafate, *The Wandering Throne of Solomon: Objects and Tales of Kingship in the Medieval Mediterranean*, Leiden/Boston 2015.